

ХЭЛ, ХЭЛНИЙ БҮТЦЭЭС ОЙЛГОХУЙ, СЭТГЭЛГЭЭ, АВИР ҮЙЛДЭЛ ШАЛТГААЛАХ НЬ

Б.Өлзийсайхан (Докторант)

МУБИС-ийн НХУС

Нийгмийн ухааны тэнхимийн багш

Түлхүүр үг: SAE ба Хопи хэл, орон зай, цаг хугацаа, мөн чанарын тухай хэлэн зураглал, сэтгэлгээний онцлог, үйл хөдлөлийн дүрэм, SAE-ийн бичил ертөнц, хэлбэргүй юмс + хэлбэр

Бенжамин Ли Уорф (1897-1941) бол хүн судлал, хэл шинжлэлийн үүднээс Маяачуудын бичгийн систем, Мексикийн ацтек, Аризонагийн хопи хэл зэрэг индианчуудын хэл, соёлыг судалсан америкийн хэл шинжлэгч юм. Тэрээр Хэл шинжлэлийн харьцангуй чанарын тухай онолыг үндэслэгч, герман-америкийн хэл шинжлэгч Э.Сепирийн (1884-1939) шавь юм. “Сепир-Уорф”-ын таамаглал эсвэл хэл шинжлэлийн харьцангуйн таамаглал гэгдэх энэ хандлага олон хэлэлцүүлэг, маргаан мэтгэлцээнийг бий болгож, хүн судлал, сэтгэл судлал, хэл шинжлэлийн салбарт шинэ үзэл хандлагыг илэрхийлсэн бөгөөд хүний ойлгохуй, сэтгэлгээ, авир үйлдэл нь хэл, хэлний бүтцээс шалтгаалдаг гэж үздэг. Хэл, сэтгэлгээ, бодит байдлын тухай Б.Уорфын лингвистик онолыг авч үзье.

Б.Уорф хэл шинжлэлийн чиглэлээр судалгаа хийхээсээ өмнө галын даатгалын нийгэмлэгт ажиллаж байв. Тэрээр гал гарах эсвэл дэлбэрэлт болоход хүргэсэн нөхцөл байдлын талаарх хэдэн зуун илтгэлд дүн шинжилгээ хийж гэмтэлтэй цахилгаан утас, барилгын яндан, модон хэсгүүдийн хооронд агаарын орон зай байсан эсвэл байгаагүй гэх зэрэг цэвэр бодит шалтгааныг тэмдэглэж, шинжилгээний хариугаа зохих нэр томъёогоор дүрслэн бичдэг байжээ. Гэтэл цаг хугацааны явцад бодит нөхцөл байдал төдийгүй тухайн нөхцөл байдлыг илэрхийлсэн хэлний тэмдэглэгээ нь зарим тохиолдолд хүний үйл хөдлөлөөр дамжин галын шалтгаан болж байсныг анзаарав. Тухайлбал, Бензиний цистерн (gasoline drums) гэсэн бичигтэй агуулахын дэргэд хүмүүс болгоомжтой явдаг боловч бензиний хоосон цистерн (empty gasoline drums) гэсэн бичигтэй агуулахын дэргэд хүмүүс болгоомжгүй явдаг байна. Тамхи татаж, бүр тамхины ишээ хаядаг аж. Гэтэл эдгээр “хоосон” (empty) цистерн илүү аюултай байх магадлалтай бөгөөд тэсэрч болох хий агуулдаг байна. Бодит аюул оршиж байхад хэл шинжлэлийн дүн шинжилгээ нь ямар ч эрсдэл үгүй хэмээх “хоосон” гэсэн үгийг чиг баримжаагаа болгодог. Empty гэдэг үгийг хэрэглэх хоёр өөр тохиолдол байдаг. 1) null, void, negative, inert (хоосолсон, агуулгагүй, утгагүй, өчүүхэн) хэмээх үгстэй дүйх утгаар. 2) цистерн эсвэл ямар нэгэн агууламж доторх хий, шингэний дусал, өөр бусад үлдэгдлийг анхаарахгүйгээр бодит нөхцөл байдлыг тэмдэглэхэд хэрэглэх. Хүмүүс тухайн нөхцөл байдлыг хоёр дахь тохиолдлын тусламжтайгаар дүрсэлдэг боловч эхний нөхцөлд байгаа мэт үйлдэл хийдэг. Энэ нь зөвхөн хэл шинжлэлийн хүчин зүйлсээр нөхцөлдсөн болгоомжгүй үйл хөдлөл юм.

Тухайн нөхцөл байдлыг тэмдэглэсэн үг, нэрийг судлах нь хүний үйлдлийн аль нэг талыг тайлбарлах түлхүүр болох, зарим тохиолдолд тухайн бүлгийн хэлний дүрмийн үндсэн дээр ухамсаргүйгээр бий болдог тэр ертөнцөд эдгээр нэр хэрхэн шинжлэгдэж, ангилагдаж, харьцуулагдаж болохыг мэдэх ач холбогдолтойг Б.Уорф онцолсон юм. Тэгээд хүний үйл хөдлөлд тоо, хүйсийн ойлголт, амьтай болон амьгүйн ангилал, цаг, үйл үгийн хэлбэр, үгийн аймаг, тухайн нөхцөл байдал нэг бүтээвэр, үгийн хэлбэр эсвэл хэллэгээр тэмдэглэгдсэн байгаа эсэх асуудал гэх мэт олон төрлийн дүрмийн ойлголтууд бүр илүү хүчтэй нөлөө үзүүлдэг болохыг судалсан.

Б.Уорфынхоор харилцааны хэрэгсэл, соёлын салшгүй хэсэг болсон өөрийн төрөлх хэлээ хөндлөнгөөс харж, объектив байдлаар судлах нь хүндрэлтэй учир бид өөрийн төрөлх хэлтэйгээ огт төсгүй хэлийг харьцуулан авч үзэх нь илүү ач холбогдолтой аж. Бид харь, өөрт хэвшээгүй хэлийг судлахдаа өөрийн хэлний хэрэгслээр сэтгэдэг байна. Хүний үйл хөдлөлд хэлний дүрэм хэрхэн нөлөөлдөг болохыг илрүүлэх нь хэцүү ч гэлээ түүнийг биелүүлэх боломжтой бөгөөд ямар нэгэн өөр хэлний тусламжтайгаар шийдэх нь үр дүнтэй гэж үзжээ. Учир нь бид түүнийг судалснаар хүссэн хүсээгүй дадал болсон хандлагаасаа хазайх болдог. Өөр хэл нь бидний төрөлх хэлний толь болж туслах ач холбогдолтой гэнэ. Б.Уорф: “би олон тоо бүрддэг дүрмийг мэдэж байсан боловч хэрхэн хэрэглэгддэгийг нь мэдэхгүй байсан. Хопи¹ хэлний олон тооны категори англи, франц, герман

¹ Хопи (Hopi) индианчууд бол Аризона мужийн зүүн хойд хэсэгт 12.635 хавтгай дөрвөлжин км газар нутагт амьдарч буй Америкийн уугуул ирэд юм. 2010 оны хүн амын тооллогын дүнгээр 18.327 хопи хүн бүртгэгдсэн байна. Өнөө үед

хэлний олон тооны категориос ихээхэн ялгаатай байв. Эдгээр хэлэнд олон тоогоор илэрхийлэгдсэн зарим ойлголтууд хопи хэлэнд ганц тоогоор тэмдэглэгддэг. Европын хэлний дүрэм европын соёлыг илэрхийлдэг шиг Хопи хэлний дүрэм нь хопигийн соёлыг илэрхийлж байсан нь тодорхой болсон. Энэ уялдаа холбоо нь хэлний тусламжтайгаар европынх шиг ойлголт, төсөөллийн хандлагыг ялгаж гаргах боломжтойг анзаарсан юм.²

“Өнөөгийн европын олон хэлний бүтэц нь ерөнхий шинж чанараараа ижил байдаг. Учир нь эдгээр хэлнүүд үндсэндээ нэг л ижил төлөвлөгөөний дагуу бий болж, урт хугацааны туршид нэгдмэл нэг соёлыг бүтээн бий болгоход оролцож, мөн тэр соёл нь ялангуяа оюуны салбарт латин, грек хэлний ихээхэн нөлөөлөлд хөгжсөн. Үүний улмаас орчин үеийн эрдэмтдийн ертөнцийн талаарх дүрслэл төсөөтэй байдаг. Орчин үеийн хятад эсвэл турк эрдэмтэд ертөнцийг европын эрдэмтэд шиг дүрслэдэг нь тэд барууны сэтгэхүйн системийг тэр чигээр нь хэвшүүлж авсан болохоос биш, өөрсдийн ажиглалтын байр сууринаас бие даан энэ системийг сонгож аваагүй юм. Европын хэлнүүдийг семит, хятад, түвд эсвэл африкийн хэлтэй харьцуулж үзсэнээр “мөн чанарын” дүн шинжилгээ нь зөрүүтэй байдаг болохыг мэднэ. Хэрэв бид хэл ярианы хамт олон нь олон мянган жилийн туршид бие биенээсээ хамааралгүйгээр хөгжиж ирсэн эртний ертөнц болох Америкийн уугуул оршин суугчдын хэлнүүдийг харьцуулан судлах аваас хэлнүүд ертөнцийг өөр өөрөөр дүрсэлж, задалж, ангилдаг болохыг ойлгоно. Бүх ойлголтын систем, үүнд мөн барууны ойлголтын систем харьцангуй байдаг бөгөөд тэдгээр нь хэлнээс хамаардаг.”³

Англи, герман, франц хэлэнд, түүнчлэн (хэдийгээр магадлал багатай ч) балт-славян ба энэтхэг-европын хэлнүүдийг эс тооцвол европын бусад хэлэнд харьцуулагдах ойлголтууд нь яльгүй ялгаатай байдаг тул Б.Уорф эдгээр хэлийг SAE буюу “Европын дундаж стандарт” (Standard Average European) гэж нэрлэгдсэн нэг бүлэгт нэгтгэн Хопи хэлтэй харьцуулан судалсан.

SAE ба Хопи хэлний олон тоо. SAE хэлнүүдэд олон тоо нь хоёр тохиолдолд хэрэглэгддэг. 1) бодитоор олон тоог тэмдэглэх. 2) төсөөллийн олонлогийг тэмдэглэх. Өөрөөр хэлбэл орон зайн цогц ба шилжүүлсэн утгатай цогцыг тэмдэглэхэд олон тоо хэрэглэгддэг. Бид ten men (арван хүн) ба ten days (арван хоног) гэж ярьдаг. Арван хүнийг бодитоор төсөөлж чадна, эсвэл энэ аравыг бүхэл бүлэг гэдгээр төсөөлнө (жишээ нь, байшинд байгаа арван хүн). Гэвч ten days (арван хоног)-ийг бодитоор төсөөлж чадахгүй. Бид зөвхөн нэг өдрийг, өнөөдрийг л төсөөлж чадна, харин үлдсэн есийг (эсвэл бүр аравыг бүгдийг нь) зөвхөн ой санамжаараа л төсөөлнө. Ten days (арван хоног)-ийг бүлэг гэж авч үзлээ ч энэ нь ердөө л ой санамжинд үүссэн “төсөөллийн” бүлэг байх болно. Бидний хэл хоёр өөр нөхцөл байдлыг хольж хутгадаг. Хоёр өөр нөхцөл байдал илэрхийллийн нэг л ижил аргатай байгаа учраас тэр юм. Арван алхамын (ten steps forward) тухай, хонхны арван цохилтын (ten strokes on a bell) тухай, иймэрхүү ямар нэгэн цикл дэс дарааллын тухай ярихад, “арван хоног”-ийн (ten days) тохиолдолд үүссэн шиг төсөөлөл үүсдэг. Бодит орших юмсын тоо болон төсөөллийн олонлог тооны хооронд SAE-ийн хэл ялгаа зааг гаргадаггүй аж. Сэтгэхүйн хэлбэр нь “тоо” сүүлчийн тохиолдолд (төсөөллийн олонлог) эхний тохиолдлынх шиг ямар нэг бодит юмсаас бүрдсэн байхыг нөхцөлдүүлдэг байна.⁴

Харин хопи хэл огт өөр бөгөөд олон тоо нь бодит бүлгийг бүрдүүлдэг эсвэл бүрдүүлж чаддаг тийм юмсыг тэмдэглэхэд л хэрэглэгддэг. Энэ хэлэнд төсөөллийн олон тоо гэж байдаггүй. Үүний оронд их бага тоог ганц тоон дээр хэрэглэдэг. Ten days (арван хоног) гэсэн илэрхийлэл хэрэглэдэггүй бөгөөд түүний эквивалент нь тооллын процессыг заасан илэрхийлэл байдаг. Тэгэхээр, they stayed ten days (тэд арван хоног байсан) гэдэг нь “тэд арван нэгдүгээр хоног хүртэл байсан” эсвэл “тэд аравдугаар хоногийн дараа явсан” болж хувирдаг. Ten days is greater than nine days (арав хоног бол ес хоногоос илүү) гэдэг нь “аравдугаар хоног бол есдүгээр хоногоос хожуу” болж хувирдаг. SAE-д байх “үргэлжлэх хугацааны” ойлголтыг хопид бодит үргэлжлэх хугацаа гэдэггүй, харин нэг нь нөгөөгөөс түрүүлж болсон хоёр үйл явдал хоорондын харьцаа гэж авч үздэг байна.

Хопи хэлийг цаг хугацаагүй хэл гэж үзэж болох юм. Уг хэлэнд психологийн цаг хугацаа илүү үйлчилдэг буюу тэр нь А.Бергсоны “үргэлжлэх цаг хугацааг” санагдуулах боловч барууны физикчдийн ашигладаг математикийн t хугацаанаас ялгаатай. Хопи хэлний өвөрмөц онцлог нь үйл явдал нэгэн зэрэг болж байхыг зөвшөөрдөггүй бөгөөд хопийн индиан хүн “би тав хоног байсан” гэж биш, харин

хопичуудын дөрөвний гурав нь төрөлх хэлээрээ, бусад нь англи хэлээр ярьдаг ажээ.

² Language, Thought, and Reality. Selected Writings of Benjamin Lee Whorf. MIT Press. Cambridge, Massachusetts., 1959. p.137-138

³ Benjamin Lee Whorf. Science and Linguistics. Landmarks of American language and linguistics. Volume 1. Washington.,1993. p.35

⁴ Language, Thought, and Reality. Selected Writings of Benjamin Lee Whorf. MIT Press. Cambridge, Massachusetts., 1959. p.139-140

“би тав дахь өдөр нь явсан” гэж ярьдаг.⁵

SAE ба Хопи хэлэн дэх үргэлжлэх хугацаа, эрчим, чиглэл. Аливаа хэл нь бүхий л бодит байдлыг дүрслэн тайлбарлахын тулд үргэлжлэх хугацаа, эрчим, чиглэлийг илэрхийлэх шаардлагатай болдог. SAE болон хэлний бусад олон систем эдгээр ойлголтыг зүйрлэл байдлаар дүрсэлдэг. Энэ нь орон зайн зүйрлэл буюу хэмжээ, тоо (олонлог), байрлал, хэлбэр, хөдөлгөөний зүйрлэл юм. SAE-д үргэлжлэх хугацааг long, short, great, much, quick, slow (урт, богино, том, их, түргэн, удаан) г.м үгсээр, эрчимийг large, much, heavy, light, high, low, sharp, faint (их, хүнд, хөнгөн, өндөр, нам, хурц, сул) г.м үгсээр, чиглэлийг more, increase, grow, turn, get, approach, go, come, rise, fall, stop, smooth, even, rapid, slow (илүү, нэмэгдэх, өсөх, хувирах, болох, дөхөх, явах, ирэх, босох, унах, зогсох, жигд, тэгш, түргэн, удаан) г.м үгсээр илэрхийлдэг. Бид өөрсдөө зүйрлэл гэдгийг нь бараг ухамсарладаггүй эцэс төгсгөлгүй зүйрлэлийн жагсаалтыг гаргаж болно. Ер нь зүйрлэлгүйгээр хэл үүргээ гүйцэтгэж чадахгүй ажээ. Тухайн ойлголтуудыг илэрхийлэх early, late, soon, lasting, intense, very (эрт, орой, удахгүй, удаан, хүчиллэсэн, маш их) гэх зэрэг зүйрлэлийн бус хэрэгслүүд хангалттай бус, цөөн байдаг.⁶

SAE-ийн нэр үгийн утга нь физик буюу бодит ертөнцийн юмсаас санаа авч, огт өөр шинж чанартай тэмдэглэгээ рүү чиглэдэг байна. Учир нь бодит биет үзэгдэх орон зайд хэлбэр, хэмжээнд хамаарсан нэр томъёогоор тэмдэглэгдэж, янз бүрийн тооллоор илэрхийлдэгдэг тул иймэрхүү тэмдэглэгээ болон тооллын аргууд нь орон зайн утгаа гэж, төсөөллийн орон зайн утга санааг агуулсан тэмдэг болж хувирдаг. Орон зайд өрнөдөг move, stop, rise, sink, approach (хөдлөх, зогсох, өсөх, унах, дөхөх) гэх зэрэг физикийн үзэгдлүүд нь төсөөллийн орон зай дахь тэмдэглэгээтэйгээ бүрэн дүйдэг. Хопид ийм маягийн зүйрлэл огт байдаггүй аж. Үнэндээ орон зайн харьцаа байхгүй байхад тийм харьцааг илэрхийлдэг үгийг хэрэглэнэ гэдэг нь хопи хэлэнд ерөөсөө боломжгүй юм. Хопид үргэлжлэх хугацаа, эрчим, чиглэсэн байдлыг дүрсэлдэг дүрмийн болон үгийн сангийн олон хэрэгсэл байдаг боловч дүрмийн хуулиуд нь төсөөлөгдөх орон зайтай аналог гаргахад дасан зохицоогүй байдаг.

SAE ба Хопи дахь сэтгэлгээний онцлог. Б.Уорф сэтгэлгээ, сэтгэхүйн ертөнц гэдэг нь зүгээр нэг хэл эсвэл хэл шинжлэлийн категори бус, харин илүү өргөн хүрээг хамрах буюу эдгээр категоритой холбоотой бүх аналог, төсөөллийн орон зай эсвэл үүнтэй холбоотой ойлгож болох бүхий л зүйл, хэл, соёл хоорондын харилцан үйлчлэл үүнд багтдаг гэж үзсэн. Энэхүү “төсөөллийн ертөнц” нь хүний “бичил ертөнц” (микрокосм) ажээ. Хүн түүнийхээ тусламжтайгаар “гадаад ертөнцийг” хэмжиж, ойлгохыг оролддог байна. SAE-ийн бичил ертөнц нь бодит байдлыг шинжихдээ ихэвчлэн юмсыг тэмдэглэсэн үгийг, түүнчлэн “субстанц”, “матери” гэж нэрлэгдэх урт удаан, хэлбэр дүрсгүй оршихуйн ойлголтуудыг ашигладаг аж. SAE-ийн бичил ертөнц нь бодит байдлыг хоёр гишүүнт томъёогоор дамжуулан ойлгохыг эрмэлздэг буюу бүх зүйлийг “орон зайн хэлбэр” + тэмдэглэгдэгч нь тэмдэглэгчтэйгээ тохирдог шиг байдалтай дүйж буй “орон зайн хэлбэргүй юм” гэж илэрхийлдэг.⁷ Тиймээс орон зайн бус үзэгдлүүд нь орон зайн үзэгдлүүд шиг сэтгэгддэг.

Хопигийн бичил ертөнц нь бодит байдлыг шинжихдээ гол төлөв үзэгдэл тэмдэглэсэн үгнүүдийг ашигладаг бөгөөд үзэгдлийг объектив ба субъектив гэсэн хоёр аргаар авч үздэг байна. Объектив арга нь зөвхөн шууд бодит хүлээн авахуйн хувьд байх буюу үзэгдлийг гол төлөв хэлбэр, өнгө, хөдөлгөөн болон шууд мэдрэгддэг бусад шинж тэмдгүүд талаас нь тэмдэглэдэг. Субъектив арга нь бодит ба бодит бус үзэгдлийн тогтвортой, бие даасан байдал эсвэл хэврэг, хувьсамтгай байдлын шалтгаан болсон тэр үл үзэгдэгч хүчин зүйлийн илрэл гэж үздэг. Зарим үзэгдлүүд ургамал шиг урган бойжиж, зарим нь замхран алга болж, зарим нь хувирлын процесст өртөж, зарим нь хүч үйчилтэл хэлбэрээ хадгалсаар байдаг. Нэгэн бүхэл байдлаар илрэх чадвартай үзэгдэл тус бүрийн мөн чанарт түүний оршин тогтнох арга нь оршдог бөгөөд тэр нь түүний өсөлт, уналт, тогтвортой байдал, давтамж эсвэл бүтээмж юм. Тиймээс тодорхой үзэгдэл тухайн агшинд хэрхэн илэрч байгаа нь өмнөх үе шатуудаар бүрэн бэлтгэгдчихсэн байдаг. Харин тухайн үзэгдэл дараа нь юу болж хувирах нь бэлтгэлийн үеэс шалтгаалдаг байна. Ертөнцийг ямар нэгэн бэлтгэлийн үе шатандаа явж байгаа зүйл гэж үзэх нь хопигийн хувьд онцгой утга, ач холбогдолтой ажээ.

Хопигийн соёл дахь үйл хөдлөлийн дүрэм. SAE ба хопи хэлээр ярьдаг хүмүүсийн үйл хөдлөл хэл шинжлэлээр нөхцөлдсөн бичил ертөнцтэйгээ дүйдэг байна. Аль нэг нөхцөл байдалд хүмүүс ярьж буйнхаа дагуу үйлдлээ хийдэг. Хопичууд бэлтгэлд онцгой ач холбогдол өгдөгөөрөө онцлог юм. Болох

⁵ Benjamin Lee Whorf. Science and Linguistics. Landmarks of American language and linguistics. Volume 1. Washington., 1993. p.37

⁶ Language, Thought, and Reality. Selected Writings of Benjamin Lee Whorf. MIT Press. Cambridge, Massachusetts., 1959. p.145-146

⁷ Мөн тэнд., p.147. SAE-ийн бичил ертөнц “хэлбэр + хэлбэргүй юм” гэсэн онцлогтой байдаг.

гэж буй үйл явдлын тухай зарлаж, түүнийг болохоос өмнө бүр эртнээс эхлэн бэлтгэж, хүсүүштэй нөхцлийг хангаж өгөх зохих сэрэмжлүүлгийн арга хэмжээ авч, хэрэгтэй байгаа үр дүнг бэлдэж чадах тэр хүчин зүйл буюу сайн санаанд онцгой ач холбогдол өгдөг. Цаг хугацааг гол төлөв “өдрөөр” (talk-tala) эсвэл “шөнөөр” (tok) тоолдог бөгөөд эдгээр үг нь нэр үг биш, харин онцгой үгийн аймгийн үгс байдаг. Эхний үг нь “гэрэл” гэсэн утгатай үндэс, хоёр дахь нь “унтах” гэсэн утгатай үндэсээс бүрддэг. Тооллыг их, бага тоогоор хэрэгжүүлдэг бөгөөд энэ арга нь янз бүрийн хүн эсвэл юмсын бүлэгт хэрэглэгддэггүй. Харин нэг хүн эсвэл юмс дэс дараатайгаар гарч ирэхэд энэ арга хэрэглэгддэг аж. “Хэд хэдэн өдөр”, “хэд хэдэн хүн” гэж биш, харин нэг хүн л дэс дараатайгаар гарч ирэх гэж ойлгодог. Бид нэг хүнд нөлөөлснөөр шууд хэд хэдэн хүнийг өөрчилж чадахгүй боловч тухайн агшинд гарч ирсэн хүнд нөлөөлснөөр түүний дараа дараачийн ирэлтүүдийг бэлдэж, өөрчлөх боломжтой. Хопичууд тухайн нөхцөл байдалд үйлдэл хийхдээ энэ нь тэдний сонирхож байгаа ирээдүйн илт бөгөөд далд үйл явдалд тодорхой хэмжээгээр нөлөөгөө үзүүлнэ гэж сэтгэдэг. Тэд “Well begun is half done” (Ажлыг сайн эхлүүлэх нь талыг нь хийсэнтэй адил) гэсэн барууны зүйр үгийг ойлгох боловч “Tomorrow is another day” (Маргааш бол шинэ, өөр өдөр) гэдгийг ойлгодоггүй гэж хэлж болно.

Хопичууд ямар нэг зүйлд бэлдэж буй мэтээр биеэ авч явдаг бөгөөд үүнийг нь зарлал, гадаад бэлтгэл, дотоод бэлтгэл, далд оролцоо гэж ангилах боломжтой юм. Зарлах эсвэл тунхаглах нь онцгой албан ёсны этгээд болох “Ерөнхий зарлагч”-ийн чухал үүрэг байдаг. Гадаад бэлтгэл нь бүгдэд нээлттэй өргөн үйл ажиллагааг хамардаг. Үйл ажиллагаанд нь ердийн үйлдлүүд, давтлага, бэлтгэл, урьдач нарийн ширийн зүйлс, онцгой хоол хүнс бэлтгэх, бие махбодын эрчимтэй үйл ажиллагаа (гүйлт, тэмцээн, бүжиг, үүнийгээ үйл явдал түргэн өрнөхөд нөлөөлдөг гэж үздэг. Тухайлбал, тариалангийн түргэн өсөлтөд), ариун саваа, өд, хүнс зэрэг онцгой хэрэгслүүд, ид шид, эцэст нь бороо болон ургацыг урин дууддаг хэмээх бүжиг, ёслол зэрэг багтдаг. “Бэлтгэх” гэсэн утгатай үйл үгнээс “ургац хураалт” гэсэн нэр үг үүссэн байна (Na'twani - бэлтгэгдсэн эсвэл бэлтгэгдэж байгаа зүйл)⁸.

Дотоод бэлтгэл нь залбирал ба эргэцүүлэл, мөн сайн үр дүн хүсэх, сайн санаа өвөрлөх явдал байдаг. Хопичууд хүсэл, бодлын хүч чадалд онцгой ач холбогдол өгнө. Хүсэл, бодол хоёр нь бэлтгэлийн хамгийн эхний нэн чухал шийдвэрлэх үе шат байдаг. Тэдний үзэж байгаагаар хүсэл, бодол нь хүний үйлдэлд төдийгүй бүхий л мөн чанарт нөлөө үзүүлдэг аж. Энерги зарцуулж байгаа л бол үр дүнд хүрнэ гэж итгэдэг. Хүн бодитоор үйлдэл хийхээсээ өмнө энэхүү энергийн үйлчиллийг зогсоож, хүрээлж буй зүйлст үзүүлэх нөлөөллийг нь болиулж чадна гэж боддог. Хопигийн “сэтгэлгээний ертөнцөд” төсөөллийн орон зай гэж байдаггүй. Тэд бодит орон зайн тухай бодлоо орон зайн бус зүйлтэй холбож чаддаггүй буюу бодит орон зайг бодлын нөлөөллөөс тусгаарлаж, ялгадаггүй. Хопи хэлээр ярьдаг хүн тухайлбал, ямар нэгэн сарнай цэцгийн бутны тухай бодоход түүний бодол (эсвэл тэр өөрөө) сарнайн буттай хамт аялж байна гэж ойлгодог. Энэ тохиолдолд бодол нь хээрийн ургамлууд дээр ч ямар нэг ул мөр үлдээх ёстой. Хэрэв энэ нь сайн бодол бол ургамалд сайн, муу бодол бол ургамалд муу юм.

Хопичууд байнга цуцалтгүй бэлтгэхийн үүрэг ач холбогдлыг онцгойлон үздэг. Б.Уорфынхоор бид цаг хугацааг орон зайн, объективчлогдсон байдлаар ойлгон хүлээж авдаг тул энэ нь тоо тоймгүй олон энергийн хүчийг цогцоор нь мэдрэх мэдрэмжийг мохоодог. Цаг хугацааг “цаг хугацааны шугаман” дээр байрласан тасралтгүй үйл явдлын урсгал хэмээн үздэг субъектив байдлаар сэтгэх хандлага энергийн хүчийг цогцоор мэдрэх боломжийг илүү хүчтэй болгодог аж. Цаг хугацааг орон зайн хөдөлгөөн гэж ойлгодог европчуудын хувьд байнгын давталт нь тэр орон зайн зарим хэсэг дээр өөрийн хүчээ гээдэг. Цаг хугацааг хөдөлгөөн биш, харин “улам орой” болж буй мэтээр ойлгодог хопигийн хувьд байнгын давталт нь өөрийн хүчээ гээх биш хуримтлуулж, түүний үл үзэгдэгч өөрчлөлт өсч томорсоор хожмын үйл явдлуудад дамждаг. Энэ нь дахиад өдөр болох буюу өдөр эргэж ирэхийг бага зэрэг өтөлсөн хирнээ өмнөх өдрийн бүх шинж тэмдгийг тээсээр эргэн ирж байгаа нэг л зүйл мэтээр ойлгодог байна.⁹

Барууны ертөцөд хамгийн түгээмэл, онцлог байдаг философийн үзэл хандлагууд нь багагүй хэмжээгээр “хэлбэр + агуулга” гэсэн хоёр гишүүнт томьёонд үндэслэдэг. Үүнд материализм, психофизикийн параллелизм, физик наад зах нь түүний уламжлалт ньютоны хэлбэр, мөн ертөнцийг үзэх дуалист үзэл санаа хамаардаг. Үндсэндээ “хагуу, практик, эрүүл ухаан” гэж нэрлэж болох бараг бүх зүйл үүнд хамаардаг. Б.Уорфынхоор монизм, холизм, релятивизм зэрэг нь ертөнцийг үзэх үзлийн хувьд философичид болон зарим эрдэмтдэд ойр боловч барууны ихэнх хүний “эрүүл ухааны” хүрээнд

⁸ “Бэлтгэх” гэсэн утгатай хопигийн үйл үг нь SAE-ийн “бэлтгэх” гэсэн үгтэй яг дүйдэггүй. Na'twani гэдгийг “хөдөлмөрлөж буй байдал”, “хичээл зүтгэл гаргаж буй байдал”, эсвэл үүнтэй төстэй ямар нэгэн үйлдэл гэж орчуулна.

⁹ Хопи хэлэнд хүчийг хөдөлгөөн эсвэл хурдаар биш, харин хуримтлал ба хурдатгалаар илэрхийлдэг. Европчууд хүчийг өөрчлөлт үүсгэдэг нэгэн зүйл гэж үзэж, тэр өөрчлөлтийг (ямар ч хөдөлгөөнгүй, өөрчлөлтгүй нэгэн зүйл, өөрөөр хэлбэл, хуримтлал ба хурдатгал гэж ойлгон хүлээж авах биш) хэлний зүйрлэлийн аналогид болох хөдөлгөөнөөр дамжуулж ойлгодог.

арай гэж ойлгогддог аж. Байгаль өөрөө тэдгээрийг үгүйсгэдэг учраас биш харин тэдгээрийн тухай ярихад ямар нэгэн шинэ хэл шаардлагатай байдаг болохоор тэр юм. Нэрнээсээ шууд харагдах “эрүүл ухаан” ба нэр нь юуг ч өгүүлэхгүй “практик” хэмээх нь бүх зүйл хялбархан ойлгогдох тийм үг ярианы агуулгыг бүрдүүлдэг. Заримдаа хүмүүс орон зай, цаг хугацаа, материйн тухай Ньютоны баримтлал нь зөн совингоор мэдрэгддэг гэж ярьдаг хирнээ харьцангуйн шинж чанарыг математикийн дүн шинжилгээ зөн совинг үгүйсгэдгийн нотолгоо болгодог. Б.Уорф: “бид харьцангуйн тухай асуудлыг авч үзэхдээ зөн совинд даатгасан хариулт өгдөг нь буруу юм. Тухайлбал, орон зай, цаг хугацаа, материйн тухай Ньютоны тайлбар, ойлголт нь зөн совингийн өгөгдлүүд биш, харин соёл ба хэлээр бий болсон юм”.¹⁰

Европчууд объективчлогдсон цаг хугацаагаа ирээдүй рүү тэлсэн байдаг шиг өнгөрсөн үе рүү ч тэлсэн байдлаар төсөөлдөг бөгөөд ирээдүйн тухай тэдний төсөөлөл өмнөх үеийн хэлний дүрэм, тайлбар дээр үндэслэдэг. Тэр загвараараа хөтөлбөр, цагийн хуваарь, төсвөө боловсруулдаг. Цаг хугацааг хэмжиж, ойлгож хүлээн авах тэр орон зайн хэмээх нэгжүүдийг ижил тэнцүү гэж үзэх нь тэднийг цаг хугацааны “хэлбэр дүрсгүй үзэгдэл” эсвэл “субстанцыг” тийм тооны нэгжийн зүгт нэгэн жигд бөгөөд пропорциональ байдалтай байх тийм нэгэн зүйл гэж үзэхэд хүргэдэг. Иймд өртгийг зарцуулсан цагтайгаа пропорциональ байдлаар бодож гаргадаг. Энэ нь хугацаатай харьцуулсан өртөг дээр үндэслэсэн бүхэл бүтэн эдийн засгийн систем бий болгоход хүргэсэн. Жишээ нь, цалин (зарцуулсан хугацаа нь байнга л зарцуулсан хөдөлмөрийг шахдаг) байрны мөнгө, зээл, хүү, алданги, даатгалын шимтгэл гэх мэт. Цаг хугацааны тухай тэдний ойлголт нь SAE-ийн хэлний категориудтай бүрэн дүйж, нөхцөлддөг. Соёл иргэншил цаг хугацааг европынх шиг ойлгох байдал хэл шинжлэлийн өөр ойлголттойгоор орших боломжтой байсан эсэхийг хэлэхэд хэцүү юм.

Б.Уорфынхоор европчууд цаг хугацааг жигд бөгөөд тэгшхэн, эцэс төгсгөлгүй тууз мэтээр төсөөлж, улмаар энэхүү жигд, тогтмол шинж чанарын ойлголт нь үйл явдал ч гэсэн нэгэн жигд, тогтмол байдаг мэтээр биеэ авч явахад хүргэдэг. Энэ нь тэднийг улам идэвхгүй болгодог бөгөөд тухайн үзэл санаанд нийцэж байгаа юм бүхнийг шилж, сонгож авч, илүүд үзэх хандлагатай байдаг. Ер нь бид ертөнцийг үзэх энэ тогтчихсон үзэлдээ дасан зохицож буй мэт байдаг аж. Бид үйл хөдлөл хийхдээ өөртөө итгэлтэй байгаа мэт хуурмаг мэдрэмжээс үүдэж, бүх юм сайхан, жигд явагдах болно гэж итгэдэг бөгөөд аюулыг урьдчилан таамаглах, түүнээс сэргийлэх чадваргүй байдаг. Энергийг өөртөө захируулах гэсэн бидний эрмэлзэл, арга барил энэ л дасал болсон үзэл хандлагаас шалтгаалдаг байна. Тухайлбал, байнга тохиолддог золгүй явдал, гал, дэлбэрэлт үүсгэдэг энергийн үйлчиллийг таслан зогсоох огт сонирхолгүй байгаа мэт үйлдэл хийдэг. Хопи мэтийн хүн ам цөөтэй, тусгаарлагдмал, иргэд нь байнга аюулд өртдөг нийгэмд амьдралын таамаглагдашгүй, урьдчилан хэлэх боломжгүй нөхцөлд ингэж болгоомжгүй хандах нь гамшигт хүргэх байсан.

Тиймээс барууны хэлээр тодорхойлогдсон сэтгэхүйн ертөнц нь соёлын тогтолцоо болон үнэт зүйлтэйгээ дүйдэг төдийгүй тэдний ухамсаргүй үйлдлүүдийг ч хамран авч, тэдгээрт зарим түгээмэл шинжийг өгдөг. Жишээ нь, машинаа болгоомжгүй барьж, тамхины ишээ цаасанд зориулагдсан хайрцаг руу шиддэг. Арай өөрөөр илэрдэг бас нэг түгээмэл хандлага нь ярьж байхдаа дохио зангаа их хэрэглэдэг. Англиар ярьдаг хүмүүс, магадгүй нийт SAE-ийн бүлэгт онцлог байх дохио зангааны ихэнх нь (орон зайн зүйрлэлийн тусламжтайгаар тайлбарладаг ямар нэгэн орон зайн бус ойлголт) орон зайн хөдөлгөөний тусламжтайгаар сэтгэгдэх орон зайн бус зүйлсийг дүрслэхэд ашиглагддаг. Барууныхан хаалганы бариулаас барьж авах гэж байгаа тухайгаа ярих гэхээсээ илүүтэйгээр сарнин алга болох гэж буй бодлоо барьж авах хүсэлтэй байгаа тухай ярихдаа барьж авч, базаж буй мэт дохио зангаа хийх хандлагатай байдаг. Дохио зангаа нь зүйрлэлийг дамжуулж, бүдэг илэрхийллийг илүү тодорхой, ойлгомжтой болгохыг эрмэлздэг. Гэвч хэл нь орон зайн бус ойлголтуудтай ажиллахдаа орон зайн аналоггүйгээр ажиллаж байгаа бол, дохио зангаа нь орон зайн бус ойлголтыг илүү тодорхой, ойлгомжтой болгож чадахгүй байв. Хопичууд дохио зангаа маш бага хэрэглэдэг аж. Бидний дохио зангаа ойлгодог тэр утгаар бол хопичууд огт дохио зангаа хийдэггүй.¹¹

“Цаг хугацаа” ба “материйн” ойлголт нь бүх хүмүүст нэг л ижил хэлбэрээр өгөгдөөгүй бөгөөд хэлний мөн чанараас хамаардаг. Энэ нь хэлний дүрмийн хүрээн дэх ямар нэгэн ганц системээс (цагийн категори эсвэл нэр үгнээс) хамаардаггүй бөгөөд ойлгохуйн дүн шинжилгээ болон тэмдэглэгээний аргуудаас шалтгаалдаг байна. Тухайлбал, Англи хэлэнд ихэнх үгийг өөр өөр дүрмийн ба логикийн онцлогтой хоёр ангилалд хуваадаг. Эхний ангиллын үгсийг нэр үг гэж нэрлэдэг (house “байшин”, man

¹⁰ Language, Thought, and Reality. Selected Writings of Benjamin Lee Whorf. MIT Press. Cambridge, Massachusetts., 1959. p.152-153

¹¹ Мөн тэнд., p.155

“хүн”). Хоёр дахь ангиллын үгсийг үйл үг гэдэг (hit “цохих”, run “гүйх”). Нэг ангиллын зарим үг нөгөө ангиллынхаа үгийн үүднээс байх тохиолдол бий (a hit “цохилт”, a run “гүйлт”). Гэсэн ч, ерөнхийдөө энэхүү хоёр ангиллын хоорондын хил хязгаар нь туйлынх байдаг.¹² Тиймээс англи хэл бидэнд ертөнцийг хоёр туйлд хуваах ангиллыг өгдөг. Гэвч мөн чанар, байгаль өөрөө ерөөсөө ингэж хуваагддаггүй.

Хопи ба SAE-ийн цаг хугацааны ойлголтын ялгаа шиг тийм илт ялгаатай байдал орон зайн ойлголт дээр гардаггүй. Магадгүй, орон зайг ойлгох хандлага нь үндсэндээ тэр л хэлбэрээрээ хэлнээс үл хамааралтай туршлагаар дамжин өгөгддөг байх. Гешталыг психологийн (gestaltpsychologie) зүгээс нүдээр харж ойлгохуйд хийсэн туршилтууд нь үүнийг нотлосон юм шиг байдаг. Гэвч орон зайн ойлголт нь хэлнүүдэд харилцан адилгүй байдаг.¹³ Учир нь сэтгэхүйн категори гэдэг утгаараа орон зайн ойлголт нь хэл шинжлэлээр нөхцөлдсөн “цаг хугацаа”, “матери” гэх зэрэг сэтгэхүйн бусад категориудын зэрэгцсэн хэрэглээтэй нягт уялдаа холбоотой ажээ. Бидний нүд орон зай дахь юмсын хэлбэрийг хопи хүн харж байгаатай адил хардаг боловч орон зайн талаарх бидний ойлголтод бас нэгэн онцлог байдаг. Тэр нь цаг хугацаа, эрчим, чиглэл зэрэг орон зайн бус харьцааг тэмдэглэхэд орон зайн ойлголтыг ашигладаг байдал юм. Хопигийн ойлголтоор орон зай нь сэтгэл зүйн хувьд иймэрхүү тэмдэглэгээтэй холбоогүй, харьцангуй “цэвэр”, өөрөөр хэлбэл орон зайн бус ойлголтуудтай ямар ч холбоогүй байдаг.

Газар зүйн байршил болон нүүдэлчин дайснуудаараа тусгаарлагдсан, хур тунадас багатай газар амьдардаг, хуурай газар тариалангаа тарьдаг, маш шаргуу зүтгэснээр л ургац авч чаддаг (идэвхитэй байдал ба бэлтгэлд өгдөг өндөр ач холбогдол эндээс үүдэлтэй), зайлшгүй хамтран ажиллах шаардлага (хамт олны сэтгэл зүй, ер нь сэтгэл зүйн хүчин зүйлсийн ач холбогдол эндээс үүдэлтэй), буудай, бороо гэсэн үнэт зүйлсийн анхдагч шалгууртай, тогтворгүй цаг ууртай газрын ядмаг хөрсөн дээрээс ургац авах нөхцлөө хангах хүчтэй бэлтгэл болон сэрэмжлэх арга хэмжээ, байгальд залбирах залбирлаас хамаарч буйгаа бүрэн ухаардаг, байгалийн хүчнүүдэд сүсэг бишрэлээр ханддаг, ялангуяа мөнхөд хэрэгцээтэй баялаг болох бороо руу чиглэсэн залбирал ба шүтлэг зэрэг нь хопичуудын хэлний дүрэмтэй харилцан үйлчилж, тэдний зан чанарыг бүрдүүлж, аажмаар ертөнцийг үзэх үзлийг нь бий болгосон байна.

Хүн зөвхөн объектив ертөнцөд, нийгмийн үйл ажиллагааны орчинд амьдардаггүй бөгөөд тухайн нийгмийнхээ илэрхийллийн хэрэгсэл нь болсон тодорхой хэлнийхээ эрхшээлд оршдог. Хэлний бүтцээр үзэгдлийн ертөнцийн тухай бидний ойлголт эмхлэгдэн, зохицуулагддаг. Тиймээс бид анзаардаггүй боловч “бодит амьдрал” тухайн бүлгийн хэлний дүрмийн үндсэн дээр бий болж байна. Бид аль нэг үзэгдлийг ийм эсвэл өөр нэг байдлаар харж, сонсож, хүлээн авч байгаа нь хэлний дүрэм тухайн үзэгдлийг тухайн хэлбэрээр илэрхийлнэ гээд урьдаас тодорхойлоод өгчихсөн байдаг учраас тэр юм. Төсөөтэй физик үзэгдлүүд нь хэлний бүтцийн төсөөтэй үед л, эсвэл тэдний харьцмал чанарын үед л орчлонгийн төсөөтэй зураглалыг бүтээх боломж өгдөг.

НОМ ЗҮЙ

1. Language, Thought, and Reality: Selected Writings of Benjamin Lee Whorf. MIT Press; Cambridge, Massachusetts., 1959
2. Benjamin Lee Whorf. Science and Linguistics. Landmarks of American language and linguistics. Volume 1. Washington., 1993
3. Edward Sapir. Selected Writings in Language, Culture, and Personality. University of California Press., 1985
4. Өлзийсайхан Б. Ертөнцийн тухай хэлэн зураглал, түүний харьцангуй шинж. Философи, эрх зүйн боловсрол. ЭШБ. 2014/№8

ABSTRACT

Human beings do not live in the objective world alone, nor alone in the world of social activity as ordinarily understood, but are very much at the mercy of the particular language which has become the medium of expression for their society. It is quite an illusion to imagine that one adjusts to reality essentially without the use of language and that language is merely an incidental means of solving specific problems of communication or reflection. The fact of the matter is that the “real world” is to a large extent unconsciously built up on the language habits of the group. We see and hear and otherwise experience very largely as we do because the language habits of our community predispose certain choices of interpretation.

¹² Benjamin Lee Whorf. Science and Linguistics. Landmarks of American language and linguistics. Volume 1. Washington., 1993. p.35

¹³ Language, Thought, and Reality. Selected Writings of Benjamin Lee Whorf. MIT Press. Cambridge, Massachusetts., 1959. p.158